

Sissejuhatus

Jaan Lahe

Filippose evangeelium on üks neist rohkem kui 50-nest koptikeelsest teosest¹, mis avastati 1945. või 1946. a. Nag Hammadist (Ülem-Egiptusest) ja sisaldub koos Tooma evangeeliumiga koodexsis II.² On ülimalt tõenäoline, et algselt puudus teosel pealkiri ja et alles hiljem sai ta endale nime “Evangeelium Filippose järgi”.³ Vastavalt sellele liigitavad Edgar Hennecke ja Wilhelm Schneemelcher Filippose evangeeliumi apokrüüfsete evangeeliumide hulka, kuid evangeelium on ta üksnes nime poolest: Filippose evangeelium ei sisalda Jeesuse sõnu ja jutustusi tema elust, nagu kanoonilised evangeeliumid⁴ ega ka üksnes Jeesuse sõnu, nagu Tooma evangeelium ja hüpoteetiline allikas Q⁵ või kõnelusi jüngritega, nagu me kohtame neid gnostilistes evangeeliumides.⁶ Filippose evangeelium on pigem õpetus- ja manitsusteos (H. G. Gaffron), mille vormi kohta on teadlastel erinevaid arvamusi. Kõige rohkem on leidnud poolehoidjaid siiski seisukoht, et Filippose evangeelium on florileegium või antoloogia, kogumik mõtteteri erinevate teoloogiliste küsimuste kohta (nagu ülestõusmine, sakramendid jne) ja ei ole seega ei kirjanduslikult ega teoloogiliselt ühtne. Me kohtame siin aforisme, pilt-sõnu, võrdumeid ja Pühakirja seletusi. Üksikud mõtteterad on Filippose evangeeliumis ühendatud teineteisega vaid teatud teemade ja märksõnade kaudu, milles võib näha paralleeli Tooma evangeeliumiga. Ilmselt ei olnud nende kahe “evangeeliumi” paigutamine teineteise järele juhuslik.

Filippose evangeelium kuulub varakristlike teoste hulka, mis on seotud apostel Filippose nimega. Selliste teoste hulka kuuluvad veel apokrüüfsed Filippose teod⁷ ning Nag Hammadist leitud Peetruse kiri Filipposele.⁸ Uues Testamendis on Filippos üks Jeesuse jüngerist, kes esineb 12 jüngri nimekirjades alati teises rühmas esimesesena (vt Mt 10, 3; Mk 3, 18; Lk 6, 14; Ap 1, 13).⁹ Jh 1, 43–48 järgi pärines ta Peetruse ja Andrease kodukülalt Betsaidast Galileas. Teda mainitakse evangeeliumides vaid mõnel korral: koos Andreasega aitab Filippos sööta 5000 meest (Jh 6, 5–7). Ta teatab Jeesusele Jeruusalemma tulnud kreeklaste soovi näha Jeesust (Jh 12, 20–22) ja palub Jeesuselt, et see näitaks jüngeritele Isa (Jh 14, 8 j). Kuid Nag Hammadi Filippose evangeeliumi autorsus on omistatud talle ilmselt seetõttu, et oli olemas pärimus, mille kohaselt Filippos oli Jeesuse salajase ilmutuse vastuvõtja ja kirjapanija. Võib-olla mõjutas seda ka Filippose evangeeliumi üte 91¹⁰, milles Filippost mainitakse. Muidu ei ole temast evangeeliumis kusagil mujal juttu, kuid jüngerina, kes saab Jeesuselt salajase ilmutuse, esineb Filippos (teiste hulgas, kuid eraldi nimeliselt mainituna) näiteks Nag Hammadist leitud teoses *Sophia Jesu Christi*.¹¹ Ka koptikeelses gnostilises teoses *Pistis Sophia*¹² (42) esineb Filippos koos Tooma ja Matteusega kui jünger, kellele Jeesus teeb ülesandeks oma salajased sõnad kirja panna.

Patristilistest autoritest mainivad Filippose evangeeliumi olemasolu Salamise piiskop Epiphanius¹³, Konstantinoopoli Timotheus¹⁴ ja Bütsantsi Pseudo-Leontius.¹⁵ Epiphaniuse teatel kasutasid evangeeliumi gnostikud, Konstantinoopoli Timotheuse ja Pseudo-Leontiuse teatel manilased. Epiphanius toob Filippose evangeeliumist ära ka ühe tsitaadi¹⁶, kuid Nag-Hammadi Filippose evangeeliumis seda ei leidu. Seepärast ei saa Nag-Hammadist leitud Filippose evangeeliumi Epiphaniuse poolt tsiteeritud evangeeliumiga samastada. Siiski on kokku puutepunktide põhjal manihheistlike tekstidega oletatud, et Nag

Hammadi Filippose evangeelium võib olla identne Timotheuse ja Pseudo-Leontiuse mainitud manihheistliku evangeeliumiga, mille sisust me aga midagi lähemat ei tea.

Erinevalt Nag Hammadi Tooma evangeeliumist ei sisalda Filippose evangeelium Jeesuse sõnu, vaid sõnu Jeesuse kohta (st 3. isikus). Kuigi Filippose evangeeliumis ei ole ühte läbivat teoloogilist kontseptsiooni, võib seal ometi eristada teatud kindlaid teoloogilisi teemasid, mille juurde ikka ja jälle tagasi pöördutakse. Sellised teemad on näiteks: Aadam, Eeva ja paradiis ning pattulangemine (ütlused 15, 71, 78, 79, 84, 94); surma päritolu (ütlused 71, 78); surm ja elu (ütlused 3, 4, 10); surm ja ülestõusmine (ütlused 23, 24, 63, 90, 92); Kristuse missioon ja tema kaudu maailma tulnud lunastus (ütlused 5, 9, 54, 78); Jeesuse erinevad nimed ja ilmutuskujud (ütlused 12, 19, 26, 47); Tarkus (*Sophia*, Achamot)(ütlused 39, 55); taevane Inimene (ütlused 28, 69); pruut ja peigmees (ütlused 61, 82, 122); sakramendid: pulma müsteerium, pulmakamber, püha pulm (ütlused 25, 60, 61, 66, 67, 73, 79, 82, 103, 122, 126); ristimine (ütlused 43, 75, 109); salvimine (ütlus 92); salvimine ja ristimine (ütlused 75, 95); euharistia (ütlused 23, 98, 100); kolm sakramenti: ristimine, lunastus ja pulmakamber, millest kõige püham on pulmakamber (ütlus 76); viis sakramenti: ristimine, salvimine, euharistia, lunastus ja pulmakamber (ütlus 68).

Vastavalt teoloogilisele suundumusele on Nag Hammadi tekstide grupeeritud erinevalt. Nimekas Berliini koptoloog ja gnoosiseuuriija Karl-Wolfgang Tröger jagab Nag Hammadi tekstid järgmistesse rühmadesse:

I. Mittekristlikud kirjutised:

1. Mittekristlikud-gnostilised kirjutised: Eugnostos, Aadama apokalüps, Bronte, Seti 3 sammast, Zostrianos, Ood Noreale, Marsanes, Allogenes;
2. Hermeetilised traktaadid¹⁷: (NHC VI, 6–8)¹⁸;

3. Religioonifilosoofilise kallakuga kirjutised: Platon, Politeia 588B – 589B (NHC VI,5); Sextuse sententsid (NHC XII,1);
- II. Gnostilised kirjutised, mis on päritolult mittekristlikud, kuid sisaldavad kristlikke elemente: Arhontide hüpostaas, Maailma algusest, Eksegees hingest, Eugnostos, Autentne õpetus;
- III. Kristlikuks muudetud teosed (*verchristlichte Texte*): Johannese apokrüüf, Egiptlaste evangeelium, Sophia Jesu Christi, Protennoia;
- IV. Kristlik-gnostilised kirjutised: Jaakobuse kiri, Tõe evangeelium, Kiri Rheimosele, Kolmeosaline traktaat, Tooma evangeelium, Filippose evangeelium, Tooma raamat, Lunastaja dialoog, Pauluse apokalüps, 2. Jaakobuse apokalüps, Peetruse teod, Noema, Peetruse kiri, Melkisedek, Tunnetuse (*gnosis*) tõlgendus;
- V. Kristlik-gnostilised kirjutised, mis polemiseerivad “suurkiriku”¹⁹ seisukohtadega: Suure Seti teine Sõna, Peetruse apokalüps, Tõe tunnistus.

Et Filippose evangeeliumi autor mõistab end ise kristlasena ja et ta kirjutab kristlastele, ei ilmne mitte ainult teose sekundaarselt lisatud pealkirjast ja teose sisust, vaid on selgelt väljendatud ka näiteks ütlustes 6, 59, 67, 95 ja 102. Samas on Filippose evangeeliumi kuulumine gnostilise kirjanduse hulka tunnustatud enamiku teadlaste poolt.²⁰ Kuid üks ei välista teist, sest nagu on näidanud juba Rudolf Bultmann, pidas suur osa nendest, keda meie tänapäeval gnostikuteks nimetame, end ise kristlasteks.²¹ Filippose evangeelium kuulub aga nende Nag Hammadi gnostiliste teoste hulka, mida on seostatud ühe konkreetse gnostilise rühmitusega (enamiku Nag Hammadist leitud gnostiliste tekstide puhul ei ole nende täpsem liigitamine ühte või teise koolkonda võimalik) – valentiniaanidega.

Kuigi nimetus “valentiniaanid” ei ole selle koolkonna järgijate enese nimetus ja pärineb nagu teisedki gnostiliste koolkondade rajajate järgi antud nimetused (simoniaanid, basilidiaanid jne) “suurkirikut” esindavatelt kirikuisadelt²², tähistatakse nõnda gnostik Valentinose rajatud koolkonda, mis oli üks suuremaid ja mõjukamaid gnostilisi koolkondi 2–4. sajandil. Valentinose elust on teada äärmiselt vähe. Ta sündis arvatavasti 2. saj algul Alam-Egiptuses, sai Aleksandrias kreeka hariduse ning siin sai temast kristlane, võib-olla juba kohe ka kristlik gnostik, sest Egiptuse kirikus oli 2. saj-l gnoosis üks mõjukamaid suundi. Esialgu tegutses Valentinus Egiptuses vabakutselise kristliku õpetajana ning siirdus siis (2. saj I poolel) Rooma. Tertullianuse teatel olevat Valentinus taotlenud Roomas vabanenud piiskopikohta, ent kui talle eelistati konfessor Piust²³, katkestas ta sidemed suurkirikuga ja rajas oma sekti. Et Valentinose sekt (st valentiniaanide koolkond) tekkis Roomas, on üldtunnustatud, küll kahtleb aga suur osa teadlasi Valentinose piiskopiks kandideerimise loos. Roomas juhtis ta oma koolkonda kuni piiskop Anicetuse ajani (154–165. a), mil ta lahkus pealinnast ja siirdus kuhugi itta (on oletatud, et Küprosele). Sellest ajast peale temast rohkem usaldusväärseid teateid ei ole.

On teada, et Valentinus oli produktiivne kirjamees, kes kirjutas arvukalt kirju, homiiliaid ja psalme, millest on säilinud üksikuid fragmente Aleksandria Klemensil. Pseudo-Tertullianuse teatel olevat Valentinus kirjutanud oma kiriku jaoks ka ühe evangeeliumi. Gilles Quispel oletas, et see on identne Nag Hammadist leitud “Tõe evangeeliumiga”, kuid tänaseks on see oletus kummutatud. Nagu mitmed teisedki Nag Hammadist leitud teosed (Kiri Rheginosele; ühe ilma pealkirjata teose fragmendid kodeksis XI²⁴, mis sisaldavad liturgilisi tekste ristimise, salvimise ja armulaua kohta), pärineb aga “Tõe evangeelium” kindlasti valentiniaanide koolkonnast. Valentiniaanide õpetust on kirjeldanud Lyoni piiskop Irenaeus (surn u 202. a), Hippolytos,

Origenes, Aleksandria Klemens ja Epiphianos. Kuigi on kindel, et valentiniaanide õpetus ei ole identne Valentinose enda õpetusega, lähtub see ometi viimasest. Seepärast on õigus Robert McLachlan Wilsonil, kes ütleb, et tundmata valentiniaalust, ei ole võimalik mõista Filippose evangeeliumi. Seepärast olgu järgnevalt antud lühike ülevaade valentiniaanide gnostilisest süsteemist.

Valentiniaanide õpetuse järgi eksisteeris kõigepealt vaimne maailm (kr *pleroma*²⁵ – täius), mis koosneb 30 vaimsest olendist – aioonist (kr *aion* – ajastu, igavik, maailm). Need olendid moodustavad hierahia, mis sündis jumalusest, keda valentiniaanid nimetasid “(universumi) ürgpõhjaks” (kr *bythos*) või “esiisaks”, ning tema naisprintsibist, kes kannab valentiniaanluses nimesid “mõttejõud” (kr *ennoia*), “arm” (kr *charis*) ja “vaikimine” (kr *sige*). Ka “ürgpõhi” ja tema “mõttejõud” kuuluvad nimetatud 30 vaimse olendi hulka, seistes hierahia tipus. Nagu nimetatud jumalused ise, nii moodustavad ka neist emaneerunud²⁶ jumalikud olendid mees- ja naissoost paarid (koos “esipaariga” seega 15 paari). Viimase paari naisaioonis, kes kannab nime “Tarkus” (kr *Sophia*), tärkas iha tungida jumalusse, et teda tunnetada. Ta kiskus end oma partnerist lahti ja tahtis viskuda oma magusas joobumuses “ürgpõhja”, kuid pleroma “piirivalvur” nimega “piir” (kr *choros*) takistas tarkusel oma igatsusele järgnemast. Siiski sattus tarkus selle “abielurikkumise katse” tulemusena väljaspoole jumalikku maailma ning see pani aluse materiaalse maailma tekkimisele. Tarkuse languse tagajärjena tekkis “teadmatus” või “eksitus”, mis põhjustas mateeria tekkimise. Materiaalne olemine on seega tekkinud eksituse tulemusena ja ta on jumaliku olendi languse tagajärg.

Et taastada jumalikus maailmas tekkinud harmooniat, las kis kõrgeim jumalus endast emaneeruda uue aioonidepaari – Kristuse ja Püha Vaimu. Esimene neist saadeti langenud tarkuse juurde ja ta taastas tarkuse languseelse seisundi (st ühendas ta

tema algse partneriga). Kristus kõrvaldas tarkusest tema kirgliku igatsuse (kr *enthymesis*) ja saatis selle pleroma piiridest välja, kuid seal muutus see “naiselik vili” “alumiseks tarkuseks”. Too olend on tuntud valentiniaanluses ka “Achamoti” nime all.²⁷ Ka see olend tuli vabastada kirgedest ning selleks tekitasid jumaliku maailma asukad uue aiooni – Jeesuse või Lunastaja (kr *soter*), kes kannab valentiniaanluses ka tiitlit “pleroma täiuslik vili”. Jeesus tuli Achamoti juurde, korrastas tema “afektid” tunnetuse (kr *gnosis*) abil. Achamoti kired aga eraldusid temast ja muutusid elementideks, millest hiljem loodi materiaalne maailm: Sophia kirest tekkis materiaalne element, kahetsusest hingeline element ja Achamoti puhastamisest Lunastaja poolt vaimne element. Hingelisest ollusest lõi Achamot maailma looja (kr *demiurgos*), kes omakorda lõi seitse taevast. Nõnda koosneb valentiniaanide õpetuse järgi kogu maailm kolmest sfäärist – pleromast, kus valitseb ülim Jumal ise, vahemaailmast pleroma ja maa vahel, kus valitseb mateeriast maailma loonud demiurg ning materiaalsest maailmast, mis on seitsme planetaarvaimu kätetöö.

Inimene on valentiniaanide õpetuse järgi madalamate inglite (st planetaarvaimude) kätetöö²⁸, kuid kuna ta on loodud taevase Inimese (aiooni, kelle nimi on “inimene” – kr *anthropos*) eeskujul, on ta kõrgem oma loojatest ning ta on võimeline lunastavaks tunnetuseks. Siiski pole kõik inimesed selleks võrdselt “võimekad”. Vastavalt sellele, milline kolmest elemendist inimeses domineerib, jaotavad valentiaanid inimkonna kolme rühma. Esimesse rühma (neid nimetatakse “vaimsed” (kr *pneumatikoi*), kuuluvad inimesed, kellel on tunnetus (*gnosis*) ja kes seeläbi pääsevad. Teise rühma (“hingelised” (kr *psychikoi*) kuuluvad need, kellel tunnetus puudub, kuid kes võivad saavutada oma usu ja heade tegude tõttu teatud “madalama astme õndsuse”. Sellesse rühma arvatakse juudid ja “suurkiriku” liikmed. Kolmandasse rühma (“materiaalsed” (kr *hylikoi*) kuuluvad kõik paganad. Neil ei ole mingit sidet vaimse maailmaga ja nad on määratud koos materiaalse maail-

maga hukkuma. Lunastus seisneb inimese teadlikuks saamises temas peituvast vaimsest elemendist ning selle tagasipöördumises vaimsesse maailma. Kui kogu “vaimne ollus” on maailmast kokku kogutud, saabub maailma lõpp. Vabanenud hinged, mida kujutletakse naiselike olenditena, ühinevad pleromas oma kaitseinglitega ja pühitsevad seal nendega püha pulma – nagu Jeesus ja Achamot. Nõnda taastatakse olemise algne terviklikkus.

Filippose evangeelium sisaldab rohkesti valentiniaanlikke motiive. Üks neist on pulmakamber (kr *pastos*, *nymphon*; kopti *ma nshleet*), mida mainitakse näiteks üttes 68 kõrvuti ristimise, salvimise, lunastuse (kr *apolytroxis*) ja euharistiaga, mis olevat kõik “üks müsteerium”, st sakrament. Irenaeuse andmetel²⁹ oli valentiniaanidel tseremoonia, mida nad nimetasid “pulkakambriks” ja viisid läbi inimestega, kes ennast sellesse pühitseda lasksid. “Pulkakambri sakramenti” peeti pühimast pühimaks ning arvasi, et ta seisab kõrgemal kõigist teistest sakramentidest (ütlus 76). Kurt Rudolph oletab, et see sakrament kujutas rituaalselt inimese lunastust ning oli ilmselt teatud laadi surisakrament salvimise ja retsitatsioonidega. Sakramendi mõte oli ilmselt kujutada ja kindlustada rituaalselt inimhinge ühinemist oma ingluga, mis pidi toimuma pärast surma pleromas, mida kujutati pulmakambrina. Sel kombel matkis hing taevasi aioane, kes samuti astusid omavahel pühasse abiellu. Tseremoonia mõte oli ilmselt ka teha hing nähtamatuks sellest maailmast teise maailma viivaid “avausi” valvavatele olenditele ja vägedele, et need ei saaks takistada hinge jõudmist taevasesse valgusesse – pulmakambrisse. Analoogiline oli ka “lunastuseks” (*apolytroxis*) nimetatud sakrament, mis oli kasutusel markosiaanide³⁰ juures. Ka selle sakramendi kohta on säilinud teade Irenaeuselt.³¹ Ka “lunastus” oli surijatega läbiviidav riitus, mille sisuks oli salvimine seda saatvate maagiliste vormelitega, eesmärgiks aga aidata inimese hingel tõusta taevasesse maailma. Apolytroxis’e mainimise tõttu on oletatud, et Filippose evangeelium pärinebki markosiaanidelt, sest ei ole teada, et mõni teine

teadaolev gnostiline rühmitus oleks tundnud sama nimega sakramenti. Küll olid aga sisuliselt sarnased riitused gnoosises laialt tuntud ja me kohtame neid veel tänapäevalgi näiteks mandalaste juures nn “surnumissade” näol.³²

Juba H. Ch. Puech juhtis tähelepanu seigale, et Filippose evangeeliumis pööratakse erilist tähelepanu sakramentidele. See tõsiasi näitab veenvalt, et gnoosis ei olnud üksnes filosoofiline maailmavaade, vaid religioon, mille lahutamatuks koostisosaks on kultus. Kuna Filippose evangeeliumi näol on tegemist kristlik-gnostilise tekstiga, siis pole imeks pandav, et mitmed siin nimetatud sakramendid (va pulmakamber ja “lunastus”) olid tuntud ka tollases “suurkirikus”. Kindlasti ei ole Filippose evangeeliumis mõistetud sakramente sümboolselt (gnoosise omandamine kui ristimine vms), vaid reaalseste pühade toimingutena ning enamasti ei ole ka sakramentide mõistmine ei ole kuidagi spetsiifiliselt “gnostiline”: ei väideta, et ristimise kaudu vahendatakse gnoosist; arusaam, et ristimise kaudu vahendatakse kadumatust (ütlus 43) ning kujutus ristimisest kui surnuist ülestõusmisest, millele leidub vihjeid ka Filippose evangeeliumis (ütlused 4, 21, 109), on üldkristlik ning esineb juba Paulusel (nt Rm 6, 3 jj) ning ka salvimine, millest Filippose evangeeliumis juttu on (ütlused 73, 92, 95), oli ilmselt seotud ristimisega, nagu see varases kristluses tavaks oli. Vaid ütluses 95, kus salvimist hinnatakse kõrgemaks ristimisest, on mõeldud ilmselt salvimist seoses mingi gnostilise pühitusrituaaliga (võimalik, et pulmakambri või “lunastusega”). Seepärast ütleb Robert McLachlan Wilson, et gnostikud ei seisnud alati “ortodoksest” kristlusest nii kaugel, nagu sageli arvatakse: varases staadiumis oli neil palju kokkupuutepunkte ning “demarkatsioonijooned” gnoosise ja ortodokse kristluse vahele kerkivad esile alles aegamööda. Sarnasel seisukohal on gnoosise ja ortodokse kristluse suhete osas ka Karl-Martin Fischer, kuid ilmselt peab seda arengut vaatlema laiemalt “ortodoksia” ja “hereesia” eristumise kontekstis, mis toimus Rooma riigi erinevates

piirkondades erineval ajal.³³ Filippose evangeeliumi armulaua käsitus on seevastu spetsiifiliselt gnostiline: euharistia ennetab gnostiku ühinemist oma taevase teisikuga-ingliga ja taastab nõnda pleromas valitsenud algse ühtsuse (ütlus 26).

Koptikeelsete gnostiliste käsikirjade Berliini uurimisrühm (*Berliner Arbeitskreis für koptisch-gnostische Schriften*) on juhtinud tähelepanu tõsiasjale, et Filippose evangeeliumis puudub küll peaaegu täielikult gnostiline müüt, kuid seal leidub sageli viiteid gnostilisele, iseäranis valentinaanlikule mütoloogiale. Nii mainitakse evangeeliumis peale nimetatud pulmakambri veel Maarjat kui Jeesuse kaaslast (kr *koinonos*) (ütllused 23 ja 55), nagu ta on seda ka valentiniaanluses, ning ütlluses 39 mainitakse eelpool kirjeldatud valentiniaanlikus müüdis esinevat *Sophia Achamoti* ("surma Sophia" ehk "väike Sophia"). Puech leidis kokkupuutepunkte Filippose evangeeliumi ja maniluse vahel (näit "surma Sophia" Filippose evangeeliumis pidavat vastama mõistele "surma *enthymesis*" maniluses³⁴), kuid otseseid maniluse mõjusid ei saa teoses siiski tõestada.

E. Segelberg, Alexander Böhlig ja Jaques Menard on juhtinud tähelepanu seigale, et Filippose evangeeliumis kohtab rohkesti süüriakeelseid sõnu³⁵ ning et mitmed evangeeliumis esinevad ütllused on mõistetavad ainult heebrea-aramea keele taustal.³⁶ J. Menard on näidanud ka evangeeliumi kokkupuutepunkte muu, st mittegnostilise süüria kirjandusega ja oletab et teos võibki olla kirjutatud Süürias (Menardi arvates konkreetselt Antiookias või Edessas). Samal seisukohal on ka Gilles Quispel. Siiski on kindel, et Nag Hammadist leitud koptikeelne Filippose evangeelium ei ole tõlge mitte süüria, vaid kreeka keelest ning osa uurijaid peab tema tekkepaigaks mitte Süüriat, vaid Egiptust. Selles küsimuses puudub kuni tänaseni konsensus. On aga fakt, et Egiptus ja Süüria olid kristliku ajaarvamise esimestel sajanditel tihedates kontaktides ning et mõlemad olid ka olulised gnoosise keskused.³⁷ Tõsiasi, et Filippose evangeeliumi aluseks olevas pärimu-

ses on oluline roll aramea-süüria sõnadel ja sõnamängudel, ei välista võimalust, et teos on kirja pandud Egiptuses. Sel juhul oleks evangeeliumi aluseks olev pärimus osaliselt lihtsalt pärit Süüria-Palestiina keele- ja kultuuriruumist ning Kurt Rudolphi arvates kinnitab Filippose evangeeliumi mitmete ütete aramea-süüria keeletaust hüpoteesi, mille järgi kogu gnostiline liikumine on tekkinud Süüria-Palestiina keele- ja kultuuriruumis. See piirkond oli juba väga vanal ajal tüüpiline läbikäiguala, kus kohtusid erinevad Lähis-Ida traditsioonid. Siin kujunes välja “orientaalne sünkretism”, mis võis luua kreeka mõtlemise mõju all pinnase ka gnoosise tekkimiseks.

Nagu enamiku Nag-Hammadi tekstide tekkeajaks, nii peetakse ka Filippose evangeeliumi tekkeajaks 2. sajandit, konkreetsemalt 2. saj lõppu või 3. saj algust. Ta on seega hilisem kui Tooma evangeelium, kuid vaatamata teatud vaimsele lähedusele viimasega ei ole Filippose evangeelium Tooma evangeeliumist kirjanduslikus sõltuvuses. Pigem tuleb nendevahelisi sarnasusi seletada tõsiasjaga, et nad pärinevad ühest ja samast vaimsest miljööst.

Märkused

- ¹ Teoste arv ulatub 51–54-ni ja sõltub arvestamismeetodist. Nag Hammadi tekstide täielikku loetelu vt Jaan Lahe. Gnoosis ja algkristlus. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Kodutrükk, Tallinn 2004, lk 223–225.
- ² Filippose evangeelium kannab järjekorranumbrit II, 3 ning järgneb vahetult Tooma evangeeliumile.
- ³ Ka Uue Testamendi evangeeliumide pealkirjad on lisatud neile alles 2. sajandil.
- ⁴ St Markuse, Matteuse, Luuka ja Johannese evangeelium.
- ⁵ Allika Q kohta vt: Eduard Lohse. Uue Testamendi tekkelu. Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, Tartu 1994, lk 104–109; Karl Martin

Fischer. Alpkristlus. EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus 4. Logos, Tallinn 1995, lk 72–78.

- ⁶ Gnoosise kohta eesti keeles vt. Jaan Lahe. Gnoosise defineerimisest. Teoses: Kristuse täisea mõõtu mööda. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XIII. Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks. Toimetanud Arne Hiob, Urmas Nõmmik ja Arho Tuhkru. EELK Usuteaduse Insituut, Tallinn 2005, lk 376–392; Jaan Lahe. Gnoosis ja algkristlus. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Kodutrükk, Tallinn 2004; Kurt Rudolph. Gnoosise olemus ja struktuur. Tõlkinud Marju Lepajõe. Akadeemia. 13. aastakäik 2001 nr 10 (51), lk 2125–2140; Gilles Quispel. Gnoosis. Tõlkinud Kalle Kasemaa. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1987. EELK Konsistooriumi väljaanne, Tallinn 1987, lk 61–70.
- ⁷ Filippose teod on 4. saj lõpul või 5. saj algul kirjutatud apokrüüfne apostlite tegude raamat. Säilinud fragmentidena.
- ⁸ Kannab tähistust VIII, 2. See 2. saj keskpaigast või teisest poolest pärinev teos kõneleb ülestõusnud Jeesuse ilmumisest jüngritele ja kujutab endast suures osas dialoogi jüngite ja Ülestõusnu vahel.
- ⁹ Teda ei tohi segada ära samanimelise evangelistiga Apostlite tegude raamatus (Ap 21, 8; Ap 6, 5; 8, 5–13; Ap 8, 26–40; Ap 21, 8 j).
- ¹⁰ Hans-Martin Schenke jagas Filippose evangeeliumi 127 ütluseks ning seda jaotust on järginud ka Uku Masing ning enamik teisi evangeeliumi uurijaid ja tõlkijaid.
- ¹¹ Sophia Jesu Christi (NHC III, 4) on 2. või 3. sajandist pärinev gnostiline dialoog ülestõusnud Jeesuse ja tema jüngrite vahel, millest on säilinud kaks käsikirja. Lisaks Nag Hammadist leitud käsikirjale sisaldub teos veel 1896. a. avastatud ja samuti Egiptusest pärinevas Berliini koodeksis (Codex Berolinensis 8502; saanud nime asukoha järgi Berliinis). Sophia Jesu Christi on kirjanduslikult ja teoloogiliselt lähedases suguluses Nag Hammadist leitud Eugnostose kirjaga (NHC III, 3). Koptoloog Martin Krause on seisukohal, et Eugnostose kiri on nimetatud teose aluseks; st algselt mittekristlik-gnostiline Eugnostose kiri on kujundatud ümber dialoogiks Kristuse ja jüngrite vahel, varustatud jutustava raamiga ning Uuest Testamendist pärinevate motiividega ning muudetud nõnda kristlik-gnostiliseks teoseks.
- ¹² Pistis Sophia on 3. sajandist pärinev koptikeelne gnostiline teos, mille 1770. aastal avastas Egiptuses viibinud inglise arst Anton Askew.

Tema järgi on saanud koodeks, milles teos sisaldub, nimeks Codex Askewianus (säilitatakse Briti Muuseumis).

- ¹³ *Panarion* “Ravimikastike” (ketserluse mürgi vastu) 26, 13, 2–3. Selles oma peateoses, mis on kirjutatud aastatel 374–377, annab Epiphanius põhjaliku ülevaate oma kaasaja hereetilistest liikumistest. On tähelepanuväärne, et hereesiade hulka loeb ta mitte ainult kristlikud, vaid ka juudi sektid ning isegi antiiksed filosoofiakoolkonnad.
- ¹⁴ *De receptione haereticorum* (“Ketserite tagasivõtmisest”). Väljaandes: *Patrologiae cursus completus. Accurante Jaques-Paul Migne. Series Graeca.* 86, 1, 21 C.
- ¹⁵ *De sectis* (“Usulahkudest”) III, 2. Väljaandes: *Patrologiae cursus completus. Accurante Jaques-Paul Migne. Series Graeca.* 86, 1, 1213. Bütsantsi Leontius on 6. sajandil elanud ja monofüsiitide vastu kirjutanud kristlik kirjamees, kellele on nimetatud teos omistatud ekslikult (sellest ka nimetus “Pseudo-Leontius”).
- ¹⁶ *Panarion* 26, 13, 2–3.
- ¹⁷ 2. ja 3. sajandist pärinev kogumik, mis on tuntud nime all *Hermetica* või *Corpus Hermeticum*. Seda 18 traktaadist koosnevat kogumikku peeti antiikajal Hermes Trismegistos (= kolm korda suur Hermes = väga suur Hermes), st Egiptuse tarkusejumala Thotiga samastatud kreeka jumala Hermese ilmutuseks. Traktaatides sisalduvat salaõpetust nimetakse hermetismiks ning sellel on palju kokkupuutepunkte antiikse gnoosisega. Jumal Hermes-Thoti kohta eesti keeles vt Sergei Stadnikov. Sissejuhatus Vana-Egiptuse usundilukku ja mütoloogiasse. Teoses: Sergei Stadnikov. Vana-Egiptuse kultuurilugu. Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Kodutrükk, Tallinn 1998, lk 7–19, lk 16. Hermetismi kohta eesti keeles vt Alfred Adam. Dogmadelugu. Greif, Tartu 1995, lk 85.
- ¹⁸ Nag Hammadi tekstidele viidatakse siin ja järgnevalt, kasutades ladinakeelset lühendit NHC (*Nag Hammadi Codicis*). Teoste viidates järgitakse rahvusvaheliselt tunnustatud numeratsiooni, milles rooma number tähistab koodeksit, araabia number üksikut teost või teose katkendit.
- ¹⁹ Mõistega “suurkirik” (sks *die Großkirche*) tähistatakse varakristluse valitsevat suunda, n-ö peavoolu, mis vastandas end teistele suundadele kui sektidele ja eksiõpetustele. Sisuliselt on see kattuv mõistega “ortodoksia”. Selle nähtuse kujunemise kohta vt eesti kee-

les näit Roelof van den Broek. Varajane kristlus. Tõlkinud Kalle Kasemaa. Väljaandes: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1986. EELK Konsistooriumi väljaanne, Tallinn 1986, lk 44–51, eriti lk 46–47. Varases kristluses väljakujunenud ortodoksiat on nimetatud ka “varakatoliikluseks”, kuid see mõiste ei ole leidnud teadlaste hulgas üldist tunnustust. Probleemi kohta vt eesti keeles: Eduard Lohse. Uue Testamendi teoloogia põhijooni. Greif, Tartu 1994, lk 147–150.

- ²⁰ Võrreldes Filippose evangeeliumi Tooma evangeeliumiga, ütleb Robert McLachlan Wilson: “See (st Filippose evangeelium) on ühemõtteliselt gnostiline teos ja ei anna tõuget nii huvitavatele ja paulivatele teooriatele, nagu Tooma evangeelium, mis pärineb võibolla ühest iseseisvast traditsioonist” (Robert McLachlan Wilson. Gnosis und Neues Testament. Kohlhammer Urban-Taschenbücher. Band 118. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart Berlin Köln Mainz 1971, lk 92).
- ²¹ Gnostikute ja kristlaste enesenimetuste ja identiteedi kohta vt Jaan Lahe, Gnoosise defineerimisest. Teoses: Kristuse täisea mõõtu mõõda. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XIII. Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks. Toimetanud Arne Hiob, Urmas Nõmmik ja Arho Tuhkru. EELK Usuteaduse Insituut, Tallinn 2005, lk 376–392.
- ²² Selle kohta vt taas: Jaan Lahe. Gnoosise defineerimisest, lk 381.
- ²³ Mõeldud on Rooma piiskoppi (rooma-katoliku kiriku traditsiooni järgi 10. paavsti) Pius I-t, kes oli ametis umbes aastatel 140–155. Konfessoriteks nimetatakse kirikuloos oma usu eest kannatanud (pagendatud, vangistatud või piinatud) kristlasi, keda aga erinevalt märtritest nende usu pärast ei hukatud.
- ²⁴ Selle kohta vt taas: Jaan Lahe. Gnoosis ja algkristlus, lk 225.
- ²⁵ Selle ning ka teiste kreekakeelsete gnostiliste põhimõistete kohta vt eesti keeles: Jaan Lahe. Kreeka-eesti gnostilise terminoloogia sõnastik. Lisa I teoses: Jaan Lahe. Gnoosis ja algristlus, lk 219–222.
- ²⁶ Emanatsioon (ld *emanatio*) tähendab gnoosises ja uusplatonistlikus filosoofias erinevate olemisastmete tekkimist jumalusest väljavoolamise või väljakiirgumise teel. Piltlikult võib seda kujutada valguse kiirgumisega päikesest, mis sümboliseerib hilisantiikaja usulises filosoofias sageli kõrgeimat jumalust, kellest tekib kõik olev.

- ²⁷ Klaus Berger oletab, et nimi Achamot on moodustatud kunstlikult heebrea keelsest sõnast *hokma* (“tarkus”) tuletatud mitmusevormi *hokmot* põhjal.
- ²⁸ Nende olendite tegevusest inimese kallal on juttu näiteks Filippose evangeeliumi ütlustes 13 ja 16 a. Nende lähema olemuse kohta vt Eric R. Dodds. Paganad ja kristlased ängistuse ajastul. Inglise keelest tõlkinud Marju Lepajõe. Varrak, Tallinn 2003, lk 24–25.
- ²⁹ *Adversus haereses* (“Ketserluste vastu”), I 21, 3. Teos on kirjutatud umbes aastatel 180–185 ja suunatud gnostiliste rühmituste vastu.
- ³⁰ Valentiniaanide sektil oli kaks haru – öhtumaine ja hommikumaine. Esimest esindavad Ptolemaios, Secundus, Herakleon ja Florinus, teist Theodotos ja Markus (Markos), kes oli kirikuisa Irenaeuse kaasaegne. Markose rajatud sekti nimetataksegi markosiaanideks.
- ³¹ *Adversus haereses* I 21, 2
- ³² Mandalased on ainus tänaseni tegutsev antiikajal tekkinud gnostiline sekt Iraagis ja Iraanis, mille liikmeid on asunud palju emigrantidena elama ka Euroopasse ja Ameerika Ühendriikidesse. Mandalaste nn “surnumissa” kujutab endast keerukat riitust, mille preester sooritab surnukeha juures. Riituse aramikeelne nimetus on *masiqta* – “tõusmine”, s.o. hinge tõusmine Valguse Kunungriiki. Riituse eesmärk on aidata surnu hingel jõuda tagasi taevasesse paika, kust ta on tulnud. Mandalased usuvad, et hing sel kombel integreeritakse nn “Ürg-Aadamasse” või “Salajasse Aadamasse”. Selle “Salajase Aadama” ihu liikmed moodustavad kosmilise ihu, omamoodi maailmahinge, kust pärinevad inimeste hinged.
- ³³ Juba kirikuloolane Walter Bauer on näidanud, et Süüria idaosas ja Egiptuses toimus see protsess hiljem kui Rooma riigi teistes piirkondades (Vt Walter Bauer. Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum. 2. Auflage mit einem Nachtrag von G. Strecker, Tübingen 1964). Hollandi kirikuloolane Roelof Van den Broek seostab seda otseselt monarhilise episkopaadi aeglase juurdumisega nendes piirkondades (Vt Roelof Van den Broek. Frühchristliche Religion. Kogumikus: Maarten J. Vermaseren (Herausgeber). Die orientalischen Religionen im Römerreich. E. J. Brill, Leiden 1981, lk 363–387; vt lk 369–370). Algkristluses valitsenud õpetuslik pluralism on Uue Testamendi teadlaste poolt tänapäeval laialt tunnustatud. Nii ütleb Eduard Lohse: “Algusest peale polnud kirik ühtne, vaid koosnes

erinevatest rühmitustest: arami ja kreeka keelt kõnelevad kristlased (Ap 6, 1); 12 jüngri kõrval hellenistlik seitsmik (Ap 6, 3. 5); juuda- ja pagankristlased (Ap 15, 1–5. 23–29 jm). Üsna raske oli leida üksmeelt kõiges. / ---/ Kristust kuulutati mitte ainult arami, vaid varaseimast ajast alates ka kreeka keeles. Selleks kasutati üpris erinevaid kujutlusi ja mõisteid. Kui tahetakse kirjeldada esimeste kristlaste kuulutust, siis tuleb alati silmas pidada, et kristlik kuulutus ja õpetus oli väga mimekesine algusest peale” (Eduard Lohse. Uue Testamendi teoloogia põhijooni. Greif, Tartu 1994, lk 47). Helmut Köster ja James Robinson seletavad algkristluse õpetuslikku pluralismi kristlaste erineva kultuurilise ja usulise taustaga, mis tingis juba algusest peale erinevaid arusaamu Jeesuse õpetusest: iga rühmitus võttis selle omaks n-ö läbi oma juba olemasoleva usulise prisma ja tõlgendas seda sellest lähtudes (Vt H. Köster. Grundtypen und Kriterien frühchristlicher Glaubensbekenntnisse, H. Köster/J. M. Robinson. Entwicklungslinien durch die Welt des frühen Christentums, Tübingen 1971, lk 191–215. Eesti keeles vt: Karl-Martin Fischer. Algekristlus. EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus 4. Logos, Tallinn 1995, lk 53–61). Seepärast on loogiline Eduard Lohse lõppjärelendus: “Uue Testamendi teostes ei ole kujundatud ühtset õpetust, vaid edastatud erinevad teoloogilised visandid. / - - / UT-i teostes edastatud teoloogiliste visandite taolist paljust ei saa mahutada ühtsesse raami. Neid ei saa kooskõlastada ka kõigi erinevate väljenduste allutamiseks kõikehõlmavale ideele, nt öndsusloolisele käsitlusele (nii CULMANN)(*ibid*, lk 165). / - - / ...UTi kaanon ei ole ühtne tervik, vaid koondab hulga teoseid, mis on tekkinud erinevais situatsioonides...” (*ibid*). Probleem on selles, et pikka aega on mõjutanud kirikuajaloo kujutamist (ja seega kogu kristlikku ajalooteadvust) juba varakristlikus historiograafias (Hegesippos, Eusebios) tekkinud kujutus “algsest puhtast kristlusest”, mis oli oma vaadetelt ühtne; alles hiljem olevat tekkinud kirikus erinevad suunad, mille tekkimist on hinnatud taganemisenähtusest algsest puhtast kristlusest. Nag-Hammadi teosed, UT apokrüüfid, aga ka UT teosed ise annavad siiski algkristlusest sootuks vastupidise pildi: kiriku ajaloo alguses ei seisnud ühtsete vaadetega kogudus, mis alles ajapikku lagunes erinevateks kildkonadeks, vaid alguses valitses suur kirevus ning alles aja jooksul kujunes välja enam-vähem ühtsete vaadetega kristlik kirik. Tekkis n-ö ristiuse *mainstream*, mis ainuõige suuna ehk ortodoksiana käitudes määras kindlaks kriteeriumid

õige ja vale õpetuse eristamiseks ning hakkas endast eemaldama teisi suundi kui eksiõpetusi. Ideed algselt ühtsete vaadetega kirikust tuleks tänapäeva teaduse vaatenurgast hinnata kui ajalooetoloogilist fiktsiooni, kui ajaloomüüti, mis püüab projitseerida hilisemal ajal tekkinud vaateid ja ameteid (apostlid kui esimesed piiskopid jne) algaegadesse, kuna tollal tekkinut hakati mõistma normatiivsena.

³⁴ Maniluses kohtab sageli mõisteid “elu mõte” (elu *enthymesis*, elu edendav mõtlemine) ja “surma mõte” (surma *enthymesis*), mida teineteisele vastandatakse. “Surma mõte” on omane Pimeduseriigile ja mõnikord iseloomustatakse seda täpsemalt kui “Ahnust” (Az), silmapaistvat naisdeemonit tolles Pimedas Riigis. Kummalgi juhul osutatakse mõttele, mis edendab vastavalt elu või surma (Hans-Joachim Klimkeit. Mani ja manilus. Tõlkinud Tiiu Hallap. Akadeemia nr 4 (157) 2002, lk 795–831, lk 810).

³⁵ Nii näiteks üte 19 ja üte 53.

³⁶ Nii näiteks üte 17. Kreeka keeles on vaim (*pneuma*) kesksoo sõna. Laensõnana esineb *pneuma* ka kopti keeles, kuid kuna kopti keeles kesksugu puudub, käsitletakse seal seda sõna (nagu teisi kesksoo kreeka laensõnu) meessoost sõnana. Heebrea keeles on sõna vaim seevastu naissoost.

³⁷ Süüria-Palestiina ja Egiptuse gnoosise kontaktide kohta võib tuua mitmeid näiteid. Pseudo-Clemensi 2. homiilia järgi omandas 1. saj elanud Samaariast pärit gnostik Siimon (Siimon Nõid) oma kreeka hariduse Egiptuses. Ühe pärimuse järgi pärines Süüriast ka gnostik Basilides, kes tegutses keisrite Hadrianuse ja Antoninus Piuse ajal (st ajavahemikus 117–161 pKr) Aleksandrias ja rajas siin gnostilise basilidiaanide koolkonna.